

ISSN 0321-0340

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊՐԻՆԻՊԱԼԵՐԻ

N 1 (113)
2009

ԲՐԵՎԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ

Ֆիսահարամասցեյի հանգես

Вестник архивов
Армении

Научно-популярный журнал

Bulletin of Armenian
Archives

Scientific practical journal

1 (113)
2009

ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆ YEREVAN

նի վիլայեթի մասին բանախոսությամբ հանդես եկավ Յ.Երամյանը:

Յ.Երամյանը, որը զուրկ էր տեսողությունից, կարողացավ հիշողությամբ ներկայացնել հարուստ տեղեկություններ Վանի վիլայեթի և մասնավորապես Վան քաղաքի ու նրա ազգաբնակչության տեղագրության, թվաքանակի, բնական հարստությունների, անասնապահության, արհեստների, հաղորդակցության, հարկերի, դատարանների, քաղաքապետության գործունեության, բանկերի, հյուպատոսությունների և կրթության մասին:¹ Տարբեր թեմաներով դասախոսություններ կարդացին նաև «Աշխատանք» թերթի խմբագիր Յամայակ Մանուկյանը,² դաշնակցականներ Քարմենը և Ա.Վառմյանը³, հնչակյան Ա.Բրուտյանը, ռամկավար Ս.Ղաբինյանը⁴ և այլք:

1910թ. վերջերին և 1911թ. գարնանը ամերիկահայ գաղութի նախաձեռնությամբ նշվեց «Արմենիա» թերթի խմբագիր, հրապարակագիր, ազգային և կրթական գործիչ Մկրտիչ Փորթուզալյանի հասարակական գործունեության և «Արմենիա» թերթի հիմնադրության 25 ամյա հոբելյանը:⁵ Ամերիկաբնակ վանեցիները սկզբում որոշել էին այն տոնել «Արմենիա» թերթի 25 ամյակի տոնակատարությունների ժամանակ՝ 1912թ.: Այդ նպատակով Վանում կազմվել էր հանձնաժողով, որը սակայն որոշում է տոնակատարությունը տեղափոխել 1913թ.՝ նշելու համար գործիչ հասարակական գործունեության 40-ամյակի հետ միասին: 1913թ. հունվարին Վանի Երամյան վարժարանում մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց այդ հոբելյանը:⁶ Յետագայում, երբ 1914թ. մայիսին Ս. Փորթուզալյանի տոնակատարությունը նշվեց նաև Կ.Պոլսի, Բըթի-Շանի թատրոնում՝ պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի և Թալեաթ փաշայի մասնակցությամբ, Վանից որպես պատվիրակներ մասնակցեցին Յ.Երամյանը, Յ. և Փ.Թերլեմեզյանները:

Վան-Վասպուրականի մշակութային-քաղաքական կյանքում խոշոր իրադարձություն էր նաև թուրքերի կողմից Վանի գրավման 400-ամյակի տոնակատարության անցկացումը, որը պաշտոնապես և հանդիսավորությամբ կազմակերպվեց 1914թ. սեպտեմբերին Վանի նահանգապետ-կուսակալ Թահսին բեյի հովանավորությամբ:

Ավետիս Չարությունյան
պատմական դիտությունների
թեկնածու

¹ Կովկասի լրագրեր, Թիֆլիս, 1913թ. դեկտեմբերի 13, թիվ 279:

² «Աշխատանք», Վան, 1915թ. հունիսի 20, թիվ 26-225, հունիսի 24, թիվ 27-226:

³ «Չորիզոն», Թիֆլիս, 1913թ., հունվարի 10, թիվ 6:

⁴ «Կոհակ», Կ.Պոլիս, 1912թ., ապրիլի 4/17, թիվ 13:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 74, թ. 1, «Մշակ», Թիֆլիս, 1911 թ. հունվարի 11, թիվ 4:

⁶ Յ.Երամյան, Յուշարձան, հ. Բ, էջ 271-272:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ «ԹԻՎՈՒՆՔԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խորհրդային տարիներին կարծրացած այն միտքը, թե 1917թ. հետո բուլշևիկներն են եղել այն միակ քաղաքական ուժը, որին մտահոգել է հայերի ճակատագիրը և որ Դաշնակցությունն էլ լինելով իմպերիալիստական երկրների լրտես՝ հայությանը տարել է դեպի անդունդ, ինչպես և ցնդել խորհրդային կարգերի փլուզումից հետո: Այսօր, երբ հասու են նախկինում արգելված արխիվային նյութերն ու գրականությունը, կարիք կա նորովի ուսումնասիրելու այս հարցը՝ դիտարկելով այն առանձնահատկությունները, որոնք առկա էին Դաշնակցության ու բուլշևիկների միջև հարաբերություններում:

1917-1918թթ. ընթացքում Դաշնակցությունը գնաց բուլշևիկների հետ համագործակցության, որի արդյունքում կողմերը մշակեցին «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը, Թիֆլիսյան համաձայնագիրը՝, համատեղ գործեցին նաև Բաքվի 1918թ. պաշտպանության ժամանակ և այլն: Անդրկովկասում, 1917-1918թթ. ընթացքում Դաշնակցությունը բուլշևիկների հետ հարաբերությունները գաղտնի էր պահում՝ միաժամանակ հարաբերություններ հաստատելով հակաբուլշևիկյան ուժերի հետ: Նման երկակի քաղաքականությունը պատմության մեջ հայտնի է «թիկունքային քաղաքականություն» անունով: Այս արտահայտության հեղինակը հայ մենշևիկ Արամայիս Երզնկյանն է: Նա առաջին անգամ հնչեցրել է այս արտահայտությունը 1917թ. սեպտեմբերի 29-ին՝ Թիֆլիսում բացված Յայոց Ազգային համախորհրդակցության հոկտեմբերի 6-ին կայացած նիստի ժամանակ: Երզնկյանը Դաշնակցությանը մեղադրում էր նրանում, որ նա վարում է «թիկունքային քաղաքականություն. մեկ կամ երեք նահանգ պահանջելով, նա (Դաշնակցությունը -Մ.Յ.) ուզում է հայկական տերիտորիա ստեղծել, որ շուփնիզմ է»:՝ Ա.Երզնկյանը նման «մեղադրանքով» հանդես եկավ այն ժամանակ, երբ Դաշնակցության ներկայացուցիչ Շահխաթունին հայտարարեց, որ Անդրկովկասում հիմնական ազգությունները պետք է ընդգրկվեն ազգային պատկանելիության սկզբունքի հիման վրա ստեղծված նահանգներում, իսկ Թիֆլիսը այդ պարագայում չի կարող Անդրկովկասի կենտրոնը դառնալ: Դաշնակցության մոտեցումը պարզ էր, քանի որ Անդրկովկասյան միացյալ պետության գաղափարը նրան այնքան էլ չէր հրապուրում: Արևելյան Յայաստանն էլ Դաշնակցությունը պատկերացնում էր Ռուսաստանի կազմում՝ անկախ նրանից, թե ինչ ուժեր իշխանության կգային այստեղ: Պարզ էր նաև Երզնկյանի պոռթկումը: Վերջինս ուղղակի չէր կարող վրաց մենշևիկ «եղբայրների» քաղաքականությանը դեմ գնալ և ստանձնել էր սին «ինտերնացիոնալիստի» դեր: Դաշնակցության վարած «թիկունքային քաղաքականության» վերաբերյալ բացատրություններ է տալիս Ռուբենը. «Երեք դրուբիները կային Ազգային Խորհուրդի եւ ղեկավար կուսակցութեան՝ Դաշնակցութեան առջեւ:

Առաջինը՝ լինել Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ՝ երեսը ուղղելով դեպի գերմանացիք եւ Թուրքիան.

Երկրորդը՝ դեմ լինել թուրքերին եւ հարեւաններին, յոյսեր կապելով Դաշնակիցներ- ռի յաղթութեան վրայ.

Երրորդը՝ դեմ լինել ե՛ւ հարեւաններին, ե՛ւ Դաշնակիցներին, յենուել Մոսկուա-

* 1917թ. դեկտեմբերի 4-ից մինչև հունվարի վերջը Թիֆլիսում Դաշնակցության ներկայացուցիչների և բուլշևիկների միջև ընթացած բանակցությունների արդյունքում կնքված համաձայնագրով նախատեսվում էր, որ Անդրկովկասի խորհրդայնացման գործում բուլշևիկները ստանալով դաշնակցների օժանդակությունը՝ ապահովելու էին հայերի ֆիզիկական անվտանգությունը, ընդունելու էին որպես ինքնավար մարզ Արևելյան Յայաստանը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կազմում և տալու էին Արևմտահայաստանին անկախություն:

Յայոց Ազգային համախորհրդակցության մասին տես Ս.Վրացյան, Յայաստանի Յանրապետություն, Երևան, 1993, էջ 34-53:

յում հիմնադրուած բուլշեիկների եւ Կովկասում մնացած նրանց բեկորների վրայ:

Այս երեք դրութիւնից եւ ո՛չ մէկը միանգամից չընդգրկուեց անվերապահ կերպով: Բայց փորձեր եղան երեք յենարաններից էլ օգտուել միաժամանակ: Թէ՛ կուսակցութեան մէջ եւ թէ՛ Ազգային Խորհուրդում միատեսակ հասկացողութիւն չկար այս երեք դրութիւնից մէկն ու մէկը ընտրելու վճռական կերպով¹: Կողմնորոշվելու հարցովն Ղաշնակցության շարքերում գոյություն ունեցած տարածայնությունները բնական էին, քանի որ քաղաքական այդ բարդ ու անընդհատ փոփոխվող ժամանակահատվածում անհնար էր անսխալ «խաղաղույթ կատարել» այս կամ այն կողմի վրա: Անդրկովկասում ընդամենը մի քանի տարվա ընթացքում իրար էին փոխարինում գերմանա-թուրքական, անգլո-ամերիկյան և Խորհրդային Ռուսաստանի կողմերը: Ոչ ոք չէր կարող հստակ ասել, թե վաղը կողմերից որ մեկը կարող է թելադրողի դիրքում հանդես գալ: Ղաշնակցությունը ելնելով այդ տրամաբանությունից՝ միաժամանակ երեք ուղղություններով էլ աշխատում էր: Գերմանական իշխանությունների հետ իր առաջին պաշտոնական բանակցությունները սկսեց 1918թ. ապրիլին, որոնք ընդհատումներով տևեցին մինչև մայիս: Այս բանակցությունները զուտ կուսակցական նախաձեռնություն չէին: Դրանց նախաձեռնողը Ազգային Խորհուրդն էր, որի կազմած պատվիրակության մեջ մտնում էին երկու դաշնակցական՝ Արշակ Ջամայանը, Լիպարիտ Նազարյանը, և մեկ ներկայացուցիչ ժողովրդական կուսակցությունից՝ Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյանը:² Հետաքրքիր է, որ այդ բանակցություններին մասնակցելու համար հայկական պատվիրակությանը օժանդակություն ցուցաբերեց բուլշեիկյան կողմը. Տրոցկու հավանությամբ, Կարախանի հրահանգով հայ պատվիրակները ազատվեցին Բեռլին անցնելու համար անհրաժեշտ փաստաթղթերի ձևակերպման քաշքշուկից: Գերմանիայի հետ բանակցությունները հայկական կողմի համար որևէ կոնկրետ արդյունք չապահովեցին: Այս բանակցություններին զուգահեռ Գերմանիան Կոստանդնուպոլսում 1918թ. ապրիլի 27-ին Թուրքիայի հետ կնքել էր Անդրկովկասում ազդեցության գոտիների հարցի շուրջ համաձայնություն, որով Թուրքիան նաև ստանում էր Հայաստանի մեծ մասը⁴: Սակայն անտեղյակ այս համաձայնությունից՝ Ղաշնակցությունը հետագայում էլ շարունակում էր բանակցել գերմանական կողմի հետ՝ հույս ունենալով, որ վերջինս Թուրքիային կստիպի հրաժարվել հակահայկական քաղաքականությունից: Միաժամանակ Ղաշնակցությունը փորձեր էր կատարում՝ ստանալու Անտանտի երկրների օժանդակությունը: Դեռ 1917թ. նոյեմբերի 9-ին Պետրոգրադում կազմավորված հայկական պատվիրակությունը, որի մեջ էր նաև դաշնակցական Հ. Չավրիևը, հանդիպումներ ունեցավ Ռուսաստանում գտնվող ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան մի շարք պաշտոնյաների ու զինվորական առաքելությունների ղեկավարների հետ⁵: Նրանց հետ քննարկվող հիմնական հարցը արևելահայերին ու արևմտահայերին ցուցաբերվելիք հնարավոր օգնության մասին էր: Նշված երկրների լիազորված պաշտոնյաների պատասխանը ենթադրում էր, որ գոնե այդ ժամանակահատվածում իրենց երկրները չեն կարող ցուցաբերել հայերին անհրաժեշտ որևէ օգնություն: Այսպիսով, մնում էր առաջին հերթին հույսը դնել սեփական ուժերի վրա և անկախ ամեն ինչից՝ փորձել լեզու գտնել բուլշեիկների հետ: Ինչն էլ Ղաշնակցության շատ ներկայացուցիչներ ընդունելի էին համարում: Կային նաև այս տարբերակին հակառակվողներ: Ըստ Ռուբենի՝ դրանց թվում էին Անդրկովկասի սեյմի դաշնակցական ներկայացուցիչների մեծ մասը՝ Խ. Կարճիկյանի

զխավորությամբ¹: Արդյո՞ք այս դեպքում Ղաշնակցության վարած քաղաքականությունը «թիկունքային» էր, թե՞ կուսակցությունը բաժանված էր տարբեր խմբերի, որոնցից ամեն մեկը իր համար ընդունելի քաղաքականություն էր վարում: Մեր կարծիքով, Ղաշնակցությունը, ելնելով «տեղային» պահանջներից, ուղղակի պարտադրված էր, բնական է՝ պայմանականորեն, անջատ խմբերով գործել և իրար հակասող քաղաքականություն վարել: Այստեղ արդեն մեծ դեր չէր խաղում քաղաքական հեռատեսությունը: Եթե հնարավոր լիներ ճշգրիտ կանխատեսել, ապա Ղաշնակցությունը մեկ հստակ կողմնորոշում կունենար: Դեպքերի զարգացումներն էին, որ Ղաշնակցությանը ստիպում էին այս կամ այն կողմնորոշումը բռնել: Մասնակից չլինելով տերությունների կուլիսային հարաբերություններին և շատ դեպքերում ուղղակի անտեղյակ լինելով դրանց արդյունքներից, Ղաշնակցությունը ստիպված էր նման քաղաքականություն վարել՝ հուսալով, որ երեքից որևէ մեկը արդյունավետ կլինի: Զոռաճանք, որ երեք կողմերի միջև, մեղմ ասած, հակակրանք կար, որն էլ ստիպում էր կուսակցությանը երեք բանակցային գործընթացներից զոռն մեկը՝ բուլշեիկների հետ բանակցային գործընթացը, գաղտնի վարել և նույնիսկ ակնհայտ համագործակցել հակաբուլշեիկյան ուժերի հետ: Ամենայն հավանականությամբ Ղաշնակցության շարքերում հակաբուլշեիկյան տրամադրությունները առանձին կուսակցականների սեփական կարծիքներից այն կողմ չէին գնում: Այն հարաբերությունները, որ ծավալվեցին «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի մշակման, քիֆլիսյան բանակցությունների ու հետագայում էլ Բաքվի պաշտպանության, բեռլինյան ու մոսկովյան բանակցությունների փուլերում, չէին կարող զուտ մի քանի կուսակցականների մտահաղացում լինել: Դա, անկասկած, կուսակցության մտահաղացման արդյունք էր, իսկ այդ ժամանակահատվածում դրա իրականացման համար միակ ճիշտ գործելաոճը «թիկունքային քաղաքականությունն» էր: Այն ենթադրում էր, որ Ղաշնակցությունը պետք է ձևականորեն Անդրկովկասի միացյալ կառավարությունում հակաբուլշեիկյան կողմնորոշում ցուցաբերեր ու միաժամանակ գաղտնի հարաբերություններ հաստատեր բուլշեիկների հետ: Նման գործելաոճը վերահաստատվեց Ղաշնակցության ու բուլշեիկների միջև կնքված քիֆլիսյան համաձայնագրով: Սակայն այս քաղաքականությունը ուներ նաև իր բացասական կողմերը, որոնք դրսևորվեցին քիչ ավելի ուշ: Հայտնվելով արտաքին քաղաքական ծանր դրության մեջ՝ բուլշեիկները դեպքերի զարգացման այլ տարբերակ նախընտրեցին: Կնքելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության խայտառակ պայմանագիրը՝ բուլշեիկները փորձեցին լուրջ զիջումների գնով պահպանել Ռուսաստանում իրենց իշխանությունը: Եվ քանի որ այդ զիջումներից մեկն էլ արվում էր ի վնաս հայերի՝ նրանց սկսեցին արդարանալ: Անդրկովկասում ստեղծված ծանր դրության պատասխանատվությունը նրանք դրեցին միայն տեղի ազգային կուսակցությունների, մեր դեպքում Ղաշնակցության ուսերին՝ ներկայացնելով իրենց միակ նվիրալի դերում: Ստացվեց այնպես, որ բուլշեիկները սկսեցին մեղադրել Ղաշնակցությանը իրենց դեմ վարած «թիկունքային քաղաքականության» մեջ՝ համարելով, որ նրանք իրականում համագործակցելու նպատակ էլ չեն ունեցել: Ղաշնակներին սոցիալիզմի համակիրներից վերածելով իմպերիալիստական երկրների լուտեսների, բուլշեիկները կարծես մոռանում էին, որ իրենց միջև համագործակցությունը ոչ թե հիմնված էր ընդհանուր գաղափարների, այլ փոխադարձ շահերի վրա:

Սիեր Հովհաննիսյան

¹ Ռուբեն Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Պեյրոս, 1979, էջ 138:

² Գերմանիայում հայկական պատվիրակության բանակցությունների մասին տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 28, ք. 1-8:

³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 130, ք. 1-3:

⁴ Г. Пипия, Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг., М., 1978, с. 102:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 105, ք. 1-4:

¹ Ռուբեն, մշվ. աշխ., Է. հատոր, էջ 138:

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Մանուկյան Գոհար	- Ոմքե՞ր են իմ նախնիները, երբ և որտե՞ղ են ապրել, ո՞վ են ես	169
Հարությունյան Երվանդ	- Արխիվային գործի պատմությունը Հոլանդիայում և Բելգիայում 18-19-րդ դարերում ..	177
Մինասյան Հարություն	- Օսմանյան պետության և բանակի բարձրաստիճան հայ բժիշկները	180
Հարությունյան Ավետիս	- Մշակութային կյանքի զարթոնքը Վան-Վասպուրականում 1908-1914թթ.	188
Հովհաննիսյան Միեր	- Ղաշնակցության «թիկունքային քաղաքականության» առանձնահատկությունները	195
Նարինյան Գեղանուշ	- ԼՂԻՄ-ի արդյունաբերությունը հետպատերազմյան առաջին հնգամյակի տարիներին .	198
Զատիկյան Հովհաննես	- Հայկական հարցը և ազգային զարթոնքը 1960-ական թվականներին	205

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾ

Հաշվետվություն «Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ-ի 2008թ. գործունեության	210
---	-----

ԼՐԱՏՈՒ

Ցուցահանդեսներ, արխիվային ոլորտի կարևոր իրադարձություններ	214
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Илья Торопицын	- Деятельность Коммерц-коллегии по привлечению турецких армян к транзитной торговле через Астрахань (1726-1727гг.)	3
Саакян Рубен	- Деятельность Армянского сельскохозяйственного товарищества Тифлиса в оказании помощи армянскому населению Алашкертской области	11
Наапетян Сусанна	- Несколько фактов церковной деятельности магистра Месропа архиепископа Тер-Мовсисяна	27
Аветисян Маро	- Один документ о деятельности Дипломатического Представительства РА в Германии	39
Казахемян Владимир	- Материалы Чека-ГПУ, как источник изучения советской истории	47
Арутюнян Аваг	- Из истории проектов "Кавказского дома"	57
Овсепян Эмма	- Из переписки Аветика Исаакяна	82
Сукиасян Амо	- Из истории изгнания армянства Карса (1922г.)	90
Мангасарян Вардигер	- Поэт всех армян в мемуарах Вагана Товенца (к 140 летию Ованеса Туманяна).....	97
Вирабян Амагуни	- Об аресте членов правительства А.Оганджаняна	107
Бадалян Армен	- Армянская община Аленпо в 1964-1985гг.	111

СТАТЬИ

Ованесян Сусанна	- Дружба Ованеса Туманяна и мецената Пилипоса Вартазаряна	132
Арутюнян Генрих	- Социально-экономические трудности и формы общественных протестов в Республике Армения в период 1919-1920гг. ..	140
Макарян Лилиг	- Открытие филиалов Комитета помощи Армении в 1921-1922 годах	146
Авакян Гоар	- Микаел Пападжанян - председатель Французского филиала Комитета помощи Армении	155
Саргсян Айк	- Начало и формирование дипломатических и межпарламентских отношений между Арменией и Великобританией (1991-1995гг.)	163